

Grondwet van de Tussentijd /

Kan de Tussentijd, als een periode die interessante kansen biedt voor onconventionele vormen van gebruik en exploitatie van stedelijke ruimte door een veelkleurige coalitie van ondernemers, een status aparte krijgen om zijn bijdrage aan de stad te stimuleren?

Colofon /

auteurs /

Ana Dzokic + Marc Neelen (STEALTH.unlimited) en
Iris de Kievith

tekstredactie /

Catja Edens (voor SUN Trancity)

met dank aan /

Gert Anninga, Simon van Dommelen, Anne Hemker, Eva de
Klerk, Matteo Pasquinelli en Marc Schuilenburg voor
opmerkingen, doorhalingen en reflecties die het maken van
deze Grondwet een inspirerende slag hebben gegeven.

De Grondwet is een wet-in-ontwikkeling. Opmerkingen,
suggesties en aanvulling kunnen per e-mail aan
stealth@ultd.net of post@irisdekievith.nl worden gestuurd!

De Grondwet van de Tussentijd is tot stand gekomen op
uitnodiging van Mobiel projectbureau OpTrek en Studio Iris
Schutten in het kader van het Laboratorium voor de
Tussentijd in Transvaal. Het benodigde onderzoek is
gefinancierd door de auteurs, het Laboratorium voor de
Tussentijd in Transvaal en het Fonds BKVB.

De Grondwet is opgenomen in het boek 'Stedelijke
transformatie in de tussentijd – Hotel Transvaal als impuls in
de wijk' SUN Trancity, 2010 (ISBN 978 90 8506 7481) -
www.trancity.nl

Op dit werk is een Creative Commons Naamsvermelding-
NietCommercieel-GelijkDelen 3.0 Licentie van toepassing.

druk /

februari 2010

Grondwet van de Tussentijd /

Kan de Tussentijd, als een periode die interessante kansen biedt voor onconventionele vormen van gebruik en exploitatie van stedelijke ruimte door een veelkleurige coalitie van ondernemers, een status aparte krijgen om zijn bijdrage aan de stad te stimuleren?

De navolgende Grondwet van de Tussentijd gaat deze uitdaging aan en schetst het grensgebied tussen kans en verwaarlozing, tussen investering en exploitatie, tussen tijdelijkheid en bestendiging, tussen wet en wetteloosheid – en al wat meer bij Tussentijd komt kijken.

Model hiervoor staat de ontwerp-grondwet van de Europese Unie. Als één van de modernste voorbeelden van een grondwet, bevindt deze zich sinds het Nederlandse en Franse referendum (2005) zélf in de Tussentijd. En dat is als teken des tijds niet onbelangrijk. De hier voorliggende Grondwet is evenmin een statisch document. Het zoekt de grenzen op van een territorium dat nog volop in beweging is en waarvan niet bij voorbaat vaststaat wat aanvaardbaar is of juist verworpen dient te worden!

De preambule /

GEÏNSPIREERD door de vele voorbeelden die laten zien dat in de eerste plaats de Tussentijd in de Nederlandse context ruimte biedt voor een *bottom-up* instrument van planning, complementair of als tegenhanger van planvormingsprocessen van bovenaf, en dat in de tweede plaats deze Tussentijd ruimte biedt voor gedachtevorming en actie, een ruimte die gebruikt en waar nodig ook opgeëist moet worden;

IN DE OVERTUIGING dat de Tussentijd een *trial-and-error* benadering introduceert, waarmee op een letterlijk opbouwende wijze steeds een mogelijkheid ontstaat om te leren van de eerste stappen en zo nodig de plannen bij te stellen, en dat de Tussentijd zo ruimte kan bieden aan stedelijke complexiteit en dynamiek;

IN HET VERTROUWEN dat het rijke scala aan cultiveringsmogelijkheden (in tijden van economische voor- en tegenspoed) laat zien dat de Tussentijd zowel tijd als ruimte biedt voor ontwikkelingsalternatieven en voor gebruikers van buiten de overheersende planvorming en eigendomsverhoudingen;

ER VAST VAN OVERTUIGD dat inmiddels voldoende ervaring is opgebouwd met de effecten van stedelijk ondernemerschap en dat de hierbij betrokken partners zowel de belangrijke bijdrage erkennen die de Tussentijd kan leveren aan de vermeerdering van verschillende soorten kapitaal als dat zij de realiteit (h)erkennen van een onevenredige verdeling van het vruchtgebruik hiervan – in een context getekend door de verre gaande vermarkting en commercialisering van vitale aspecten van de stad en stedelijke cultuur;

VASTBESLOTEN om voort te bouwen op zowel de twijfel als de hoop die de fundamentele ongelijkheid en ongelijkwaardigheid van de betrokken partners in de Tussentijd paradoxaal genoeg biedt voor een interessante, dynamische en ook evenredige ontwikkeling van en toegang tot de huidige en toekomstige stad en haar stedelijke cultuur;

BEWUST van het feit dat de kracht en charme van de Tussentijd liggen in het feit dat er vooral veel *niet is*; *niet* geregeld, (nog) *niet* georganiseerd – maar daarom ook veelal *niet* toegankelijk, *niet* of moeilijk bruikbaar, *niet* voor altijd en *niet* bevoegd, en dat het kader dat deze grondwet biedt zich daarom slechts richt op het waarborgen van de toegankelijkheid van de Tussentijd zonder dat de vrijheid aan kracht hoeft in te boeten, en op het oplossen van relevante langlopende ruimtevragen;

en ERKENTELIJK voor de haast onmetelijke stapel rijk geïllustreerde boeken, publicaties en artikelen die inmiddels over dit onderwerp is verschenen;

is de navolgende Grondwet van de Tussentijd tot stand gekomen.

Deel I: de basisbepalingen /

Voor wie is de grondwet?

- I - Definitie en doelstellingen van de Tussentijd /

De Tussentijd is de tijdspanne die aanbreekt na de beëindiging van de oorspronkelijke functie van een terrein of gebouw en die duurt tot de (al dan niet beoogde, al dan niet succesvolle) herontwikkeling.

De Tussentijd is daarmee een autonome en eindige eenheid in ruimte en tijd. Het doel van de Tussentijd is om binnen die autonomie tijd en ruimte te bieden aan initiatieven om mogelijke toekomstperspectieven te activeren.¹

- II - Grondrechten en burgerschap van de Tussentijd /

Gezien de autonomie van de Tussentijd als eenheid in ruimte en tijd, het belang van de Tussentijd voor de ontwikkeling van de stad en zijn cultuur, de relatieve schaarste waarin de Tussentijd voor handen is en – omspannen in het voorgaande – de druk waaronder deze moet presteren, zijn aan de Tussentijd *zelf* grondrechten toegekend. Deze rechten worden in deel II verder gespecificeerd. Ze dienen om het doel van de Tussentijd – namelijk het tijd en ruimte bieden aan initiatieven om mogelijke toekomstperspectieven te activeren – te waarborgen. Voor het overige is de Tussentijd rechteloos.

Het burgerschap van de Tussentijd is beschikbaar voor hen die iets in de Tussentijd ondernemen – de Tussentijdse ondernemers. Het burgerschap geeft haar burgers één essentieel recht: het recht op toegang tot de Tussentijd.

- III - Bevoegdheden van de Tussentijd /

De specifieke bevoegdheden van de Tussentijd verschillen per type Tussentijd en zijn onderling niet zonder meer uitwisselbaar:

---

¹ Deze grondwet richt zich niet op de Tussentijd die bewust géén verandering of beïnvloeding van het (eind)gebruik ambieert, zoals de systematisch repeterende Tussentijd (bijvoorbeeld het periodiek beschikbaar zijn van parkeergarages, markten, strandpercelen etc.).

a. voorziene Tussentijd

Dit is de periode tussen de beëindiging van een (langdurige) functie of een langdurige vorm van gebruik van een gebied en het aanvangen van een nieuwe, herontwikkelde functie. De tijdsduur van deze periode is van te voren bij benadering bekend, maar kan in de praktijk jaren langer duren dan verwacht. De Tussentijd is een bijproduct, de overgangperiode naar een vast bepaalde toekomstige situatie.

De voorziene Tussentijd heeft de bevoegdheid om de overgangsfase naar en de validiteit van de toekomstige functie te bevragen.²

b. onvoorziene Tussentijd

Dit is de periode na het besluit tot beëindigen van een vorige functie of een vorige vorm van gebruik van een gebied waarvoor een nieuwe of herontwikkelde functie wel is voorbereid maar niet langer zeker is. Omdat de situatie van eigendom en status onduidelijk is, kan de bestemmingsloze toestand voor onbepaalde tijd voortduren.

De onvoorziene Tussentijd heeft de bevoegdheid plaats en tijd te geven aan informele ontwikkelingen waarmee een toekomstige formele bestemming en eigendomssituatie geprovoceerd worden.³

c. opportunistische Tussentijd

Dit is de tijd na het beëindigen van een (langdurige) functie of vorm van gebruik van een gebied, nog voordat herontwikkeling actief in gang is gezet (er is nog geen nieuwe bestemming).

In sommige gevallen is een dergelijke situatie aanleiding om een gebied tijdelijk in gebruik te geven, om minimale inkomsten te genereren, het te behoeden voor (verder) verval, of om het gebied juist zo aantrekkelijk mogelijk voor te bereiden op een (nader te bepalen) nieuwe bestemming (*gentrification*).

De onbepaalde Tussentijd heeft de bevoegdheid om zijn potentie te ontdekken door tijd en ruimte te geven aan opportunistisch gebruik.⁴

d. strategische Tussentijd

De bewust ingelaste pauze ('proeftijd') waarin na het beëindigen van een

---

² Voorbeeld van voorziene Tussentijd: een wijk in transformatie zoals Transvaal, Den Haag / Voorbeeld van uitvoering van de betreffende bevoegdheid: Hotel Transvaal, project van OpTrek, Sabrina Lindemann. Zie: www.hoteltransvaal.com

³ Voorbeeld van onvoorziene Tussentijd: Noord-Zuidlijn, Amsterdam / Voorbeeld van uitvoering van de betreffende bevoegdheid: idee voor een prijsvraag voor herbestemming van de nog op te leveren metrohaltes die nooit als zodanig in gebruik genomen zullen worden, van H.J.A. Hofland in NRC Handelsblad.

⁴ Voorbeeld van opportunistische Tussentijd: NDSM-werf, Amsterdam / Voorbeeld van uitvoering van de betreffende bevoegdheid: tijdelijk gebruik van de NDSM-werf door St. Kinetisch Noord.

(langdurige) functie of vorm van gebruik van een gebied op proefondervindelijke wijze de beste nieuwe bestemming gevonden wordt. Omdat de status voor (potentieel) participanten transparant is, worden initiatieven eerder aangemoedigd dan afgeremd; iedereen weet waar hij aan toe is. Bovendien speelt de motivatie dat een goed initiatief grote kans maakt op een duurzaam vervolg of een permanente status. Hierbij geldt: hoe eerder het planproces is ingericht op gebruikmaking van Tussentijd, des te beter het gebied kan profiteren van de katalyserende werking ervan.

De strategische Tussentijd heeft de bevoegdheid om transformatie pioniers de gelegenheid te bieden een duurzame ontwikkeling te initiëren.⁵

- IV - Instellingen en organen van de Tussentijd /

Zodra de Tussentijd geactiveerd wordt, ontstaat een coalitie van ondernemers.⁶

Iedereen in deze coalitie heeft als doelstelling op één of andere manier meerwaarde in of uit de Tussentijd te ontwikkelen door deze te exploiteren.

De (al dan niet vrijwillige) participanten kunnen zijn: overheid (op verschillende niveaus), organisaties uit de samenleving (NGO's, buurt- en wijkorganisaties e.d.) en private partijen (corporaties, ontwikkelaars, beleggers, ondernemers en individuen). Deze coalitie kent twee essentieel verschillende grondvormen:

a. De reactieve coalitie, die ontstaat wanneer één van de coalitiepartners eenzijdig tot het activeren van de Tussentijd overgaat en daarmee ook de andere coalitiepartners tot actie dwingt.

b. De proactieve coalitie, die ontstaat wanneer een zo breed mogelijke coalitie in onderling overleg en met brede participatie tot het activeren van de Tussentijd overgaat en daarmee de betrokken en (nog) mogelijk te betrekken coalitiepartners

---

⁵ Voorbeeld van strategische Tussentijd: de voormalige munitiefabriek Eurometaal op het Hembrugterrein, Zaandam / Voorbeeld van uitvoering van de betreffende bevoegdheid: tijdelijk gebruik is hier al vanaf het begin van de planvorming rond herbestemming ingezet als strategie. Ook voor de volgende fasen van de herontwikkeling wordt in het besluitvormingsproces ruimte gelaten voor de kennis en ervaring die het tijdelijk gebruik geeft; dit wordt ook een 'incrementeel planvormingsproces' genoemd. Zie: www.nieuwhembrugterrein.eu en www.nieuwhembrug.nl

⁶ Ondernemer: iemand die een actie in werking stelt of ergens aan begint (dus: iets onderneemt). Een ondernemer streeft naar winst: maatschappelijke winst, bijvoorbeeld. Of ruimtewinst, of tijdwinst.

tot een proactieve respons brengt.

- V - Uitoefening van de bevoegdheden van de Tussentijd /

De bevoegdheden van de Tussentijd worden uitgeoefend doordat de coalitie van ondernemers die verantwoordelijk is voor de exploitatie van de Tussentijd, toegang geeft tot die Tussentijd.

De eigenaar van de betrokken grond of opstallen (die in Nederland vrijwel altijd bekend is) kan een spilfunctie vervullen. In sommige gevallen kan een coalitie in weerwil van de wens van de eigenaar, toegang tot de Tussentijd verschaffen.

- VI - Het bestel van de Tussentijd/

Het bestel van de Tussentijd (het functioneren van zijn bestuursvorm) ligt in handen van de coalitie van ondernemers.

Tussentijdse ondernemers kunnen binnen een coalitie samenwerken vanuit heel verschillende achtergronden.

Het bestel is daarom noodzakelijkerwijs gebaseerd op een beginsel van Tussentijdse ongelijkheid en ongelijkwaardigheid (van machtspositie, rechtspositie, investeringscapaciteit, beschikbare investeringstijd, pioniersdrift, etc.). Dit levert unieke combinaties op die het exploiteren van de Tussentijd mogelijk maken.

In een proactieve coalitie streven de partners – doordrongen van de realiteit van ongelijkheid en ongelijkwaardigheid – naar dialoog en een transparante exploitatie, om het gemeenschappelijk belang te kunnen formuleren en bewaken.

Aangezien de coalitie daartoe zelf vaak niet in staat is, wordt binnen de structuur van de coalitie een externe partij betrokken om dat belang te bewaken⁷, zoals verder uitgewerkt in art III.III Intern beleid en optreden.

In een proactieve coalitie is er sprake van directe participatie – geen tussenlagen waar deze mogelijkerwijs vermeden kan worden. Daarvoor is een scala aan representatieve en participatorische middelen beschikbaar.⁸

- VII - Kapitaal van de Tussentijd /

Het kapitaal van de Tussentijd bestaat uit de gekapitaliseerde (meer)waarde of de potentieel te kapitaliseren (meer)waarde (zowel in zijn Naaste Tijd als naaste omgeving) gecreëerd door de exploitatie van die Tussentijd.

Tot de waardevermeerdering in de Tussentijd wordt gerekend het totaal van kapitaalsopbouw van materiële en immateriële zaken (zoals stedelijk, symbolisch, cultureel, sociaal, economisch, cognitief kapitaal, etc.).⁹

---

⁷ In Lab Ebbing in Groningen is een extern adviseur aangesteld om als objectieve partij het gemeenschappelijk belang te bewaken, in dit geval iemand van de Stad BV. Het gemeenschappelijk belang kan alleen gediend worden als alle coalitiepartners iets bijdragen. De ontwikkelaar financiert, de creatieven dragen bij in tijd en ideeën, de gemeente Groningen doet investeringen in infrastructuur, vooruitlopend op verdere ontwikkelingen en betaalt de externe adviserende partij. Zie: www.destadbv.nl.

⁸ De Wet openbaarheid van bestuur (Wob) uit 1980 is een voorbeeld van een democratisch middel ten behoeve van participatie. De wet regelt de inzage van bepaalde documenten van de overheid. De wet garandeert de mogelijkheid voor burgers om documenten over een bestuurlijke aangelegenheid bij een bestuursorgaan (bijvoorbeeld een ministerie, provincie of gemeente) op te vragen. (bron: wikipedia.org)

⁹ Verschillende en soms overlappende kapitaalsoorten:

- stedelijk kapitaal: de waarde van de stad en haar cultuur
- symbolisch kapitaal: culturele erkenning (ofwel 'imago')
- cultureel kapitaal: kennis, vaardigheden, opleiding
- sociaal kapitaal: relaties, netwerken
- economisch kapitaal: geld en onroerend goed
- cognitief kapitaal: kennis

Behalve het concreet economisch kapitaal van grond en eigendom gaat het hier ook over de het creëren van de productieve waarde (huur en toekomstige huurwaarde) van grond en vastgoed, maar ook van de stedelijke kwaliteit en stedelijke activiteit.

Met een regelmatige kapitaalsontwikkeling vindt waardecreatie geleidelijk en idealiter onomkeerbaar plaats (in plaats van explosief, met het risico op een even snelle terugval en verpaupering), zoals verder uitgewerkt in art. III.V Werking van de Tussentijd.

In het geval van een proactieve coalitie wordt het mechanisme van de waardebeoordeling en de conversie van de verschillende kapitaalsoorten middels een wisselkoers afgesproken.¹⁰

In geval van een reactieve coalitie vindt de kapitalisering buiten het bereik van de voltallige coalitie van ondernemers plaats.¹¹ Dit kan in strijd zijn met het bredere maatschappelijk belang – zeker wanneer de middelen van waardevermeerdering zich (deels) in maatschappelijk eigendom bevinden.

- VIII - Toegang tot de Tussentijd /

Toegang tot de Tussentijd valt uiteen in twee delen:

Gebieden of gebouwen krijgen toegang tot de Tussentijd als hun oorspronkelijke functie is beëindigd en een onmiddellijke herontwikkeling uitblijft. Gebouwen of gebieden waarop deze situatie van toepassing is, wordt per omgaande toegang tot de Tussentijd verleend. Hiermee wordt de aparte eenheid in ruimte en tijd, ofwel de status aparte erkend, en daarmee de geldigheid van de Grondwet van de Tussentijd.

De toegang van partners tot de Tussentijd wordt door de gezamenlijke partners gegarandeerd in de zin dat deze aanspraak kunnen maken op het vruchtgebruik van de Tussentijd, het kapitaal (zie VII) en de vermeerdering daarvan.¹²

---

¹⁰ ‘Er ontstaat geen Tussentijd als je de waardeontwikkeling wil verzilveren. Hou nou eens op met taxeren.’ Annius Hornstra, directeur Haagwonen, over de Grondwet van de Tussentijd

¹¹ ‘... the most avid globalizers will support local developments that have the potential to yield monopoly rents even if the effect of such support is to produce a local political climate antagonistic to globalization!’ (David Harvey, ‘The Art of Rent: Globalization, Monopoly and the Commodification of Culture, 2002 – <http://socialistregister.com/recent/2002/harvey2002>)

¹² ‘Ik heb er spijt van dat we niet voor aanvang de werf hebben laten taxeren en met alle 250 deelnemers eigenaar en aandeelhouders geworden zijn. Bij aanvang was er sprake van een negatieve opstalwaarde van vijf miljoen... Nu is ons casco grotendeels opgeknapt en € 6 miljoen waard. De inbouwkosten bedragen 10 miljoen die we als huurder/ eindgebruiker grotendeels zelf hebben gefinancierd – dat is zeker veel meer dan 10 jaar geleden.’ Eva de Klerk, met anderen initiatiefneemster in St. Kinetisch Noord (2000-2007), de gebruikers-, ontwikkelings- programmerings- en beheersorganisatie van de NDSM-werf in Amsterdam Noord.

- IX - De Tussentijd en zijn Naaste Tijd /

Als aparte eenheid in ruimte en tijd vormt de Tussentijd een parallelle tijdzone. Gelijkijdig vinden de gebruikelijke processen van functie en ontwikkeling plaats in wat hier de Naaste Tijd genoemd zal worden. De overgang van de Naaste Tijd naar de Tussentijd kent een voor- en een natraject.

De voortijd is het (veelal) halsreikend uitzien naar beëindiging van een eerder gebruik. De natijd is de periode waarin – al dan niet terecht – met melancholie terug wordt gekeken op de Tussentijd.

Wanneer de verwachte natijd uitblijft, kan het zijn dat er sprake is van een overtijd situatie. Mogelijk is bewust gestopt met herontwikkeling, maar het is ook mogelijk dat er iets is misgegaan. Misschien scheurde de economie of is vergeten de planning op tijd door te nemen.

Als de verwachte natijd uitblijft, is het raadzaam om snel actie te ondernemen.¹³

Deel II: Handvest van grondrechten van de Tussentijd /

Wat zijn de fundamentele rechten in deze grondwet?

- I – Waardigheid /

De waardigheid van de Tussentijd is onschendbaar. De Tussentijd heeft recht op integriteit van zijn eenheid in ruimte en tijd en moet worden geëerbiedigd en beschermd (zij het niet door hekken).

In tijden van schaarste van (Tussen)tijd, mag deze niet worden verwaarloosd.

- II – Vrijheden /

Als eenheid in ruimte en tijd heeft de Tussentijd een status aparte *binnen* de Naaste Tijd. Fysieke ingrepen in de Tussentijd zijn daarom gerelateerd aan gemeentelijke en landelijke regelgeving.

De Tussentijd is daarbij wel vrijgesteld van een aantal ambtelijke en (Tussen)tijdroevende besloemingen.¹⁴

¹³ Zie ook: <http://www.rutgersstimezoned.nl/7-overtijd.htm>

¹⁴ ‘ Wet- en regelgeving laat weinig experiment toe. Het juridisch instrumentarium voldoet niet. [...] Het verdient uiteraard de aanbeveling om wet- en regelgeving te versoepelen, zodat fenomenen zoals tijdelijk ruimtegebruik een plaats kunnen krijgen binnen de dagelijkse beroepspraktijk. Echter, er zal altijd een discrepantie blijven bestaan tussen de wens om een gebied flexibel te ontwikkelen en tegelijkertijd de rechtszekerheid van betrokken actoren te kunnen garanderen. [...] Echter, bestuurders en gebiedsontwikkelaars zullen niet kiezen voor bijvoorbeeld tijdelijk ruimtegebruik zolang ze hiervan geen goede voorbeelden hebben gezien. Zij vertonen veelal risicomijdend gedrag. Het verdient daarom de aanbeveling juridisch vrije

a. De Tussentijd kent vrijheid van:

- die delen van de Woningwet¹⁵, het Bouwbesluit¹⁶ en de Bouwverordening¹⁷ die niet over veiligheid gaan,
- bestemmingsplan¹⁸,
- welstand,¹⁹

om hiermee de effectieve en efficiënte toegang van een gebied of exploitatie van de Tussentijd mogelijk te maken. Deze vrijheden mogen geen onoverkomelijke overlast voor aangrenzende ondernemers en tijd opleveren, zoals verder te regelen in het Gebruiksbesluit²⁰, nader toegelicht in deel III;

b. de Tussentijd heeft tenslotte recht op verlichting van vergunningen en procedures

---

zones in te richten die als doel hebben experimenten ten aanzien van innovatieve manieren van gebiedsontwikkeling te bevorderen om zo concrete resultaten aan sleutelfiguren in plan- en gebiedsontwikkeling te kunnen tonen.’ uit: Matthijs Verbree, *Tijdelijk Ruimtegebruik als katalysator voor herontwikkeling*, Afstudeerscriptie Masters Ruimtelijke Regie, Universiteit van Amsterdam, juni 2008

¹⁵ De Woningwet is een Nederlandse wet, die stamt uit 1901 en bedoeld was om bewoning van slechte woningen onmogelijk maken en de bouw van goede woningen bevorderen. Nieuwe gebouwen mochten alleen nog met een vergunning gebouwd worden en volgens strikte regels. Onder de Woningwet hangen drie Algemene Maatregelen van Bestuur (AMvB’s): het Bouwbesluit, het Besluit voor Indieningsvereisten voor een Aanvraag Bouwvergunning, en het Besluit bouwvergunningvrije en licht-bouwvergunningplichtige bouwwerken. Daarnaast zorgt de Regeling Bouwbesluit voor de afstemming tussen het Bouwbesluit en de (NEN) normen en kwaliteitsverklaringen.

¹⁶ Het Bouwbesluit bevat alle landelijke regels voor het bouwen. In het bouwbesluit zijn bepalingen opgenomen over veiligheid, gezondheid, bruikbaarheid, energiezuinigheid en milieu in nieuwe en bestaande gebouwen. Het bouwbesluit is online beschikbaar, zie <http://bouwbesluitonline.nl>.

¹⁷ Iedere gemeente heeft een eigen aanvulling van regels op de Woningwet en het Bouwbesluit voor onder andere brandveiligheid voor nieuwe en bestaande gebouwen, op de praktijk van desbetreffende gemeente toegespitst. Deze bouwverordening bevat aanvullende eisen, bijvoorbeeld met betrekking tot installatietechnische voorzieningen die in het bouwbesluit niet behandeld worden.

¹⁸ Het bestemmingsplan is een stedenbouwkundig plan waarin het beoogd gebruik van terreinen en gebouwen (ook van toekomstige bebouwing) dwingend is vastgelegd. Een bestemmingsplan wordt elke 10 jaar opnieuw vastgesteld of opnieuw verlengd. Voor vormen van gebruik die afwijken van het beoogd gebruik (bestemming) moet door het College van Burgemeesters en Wethouders ontheffing worden gegeven op grond van artikel 3.22 en 3.23 Wet Ruimtelijke Ordening - een procedure die maanden in beslag kan nemen (incl. inzagetermijn). Bestemmingsplannen zijn in te zien bij de gemeente.

¹⁹ Iedere gemeente beschikt over een commissie Welstand, die de gemeente adviseert in het toetsen van bouwplannen o.a. op het gebied van schoonheid, kortom: de plek waar over smaak getwist wordt.

²⁰ In de Tussentijd wordt onder ‘Gebruiksbesluit’ verstaan: het Algemeen besluit om van de Tussentijd gebruik te maken.

zijnde:

- aanvraagprocedures voor diverse vergunningen,
  - gemeentelijke inspraakprocedures,
- zoals verder te regelen in deel III.

Indien de Tussentijd in een natijdsituatie terechtkomt, vervallen de onder a en b genoemde vrijheden en verlichtingen.

- III – Ongelijkheid /

De Tussentijd heeft het recht zich te onderscheiden van de Naaste Tijd op grond van fundamentele verschillen in ontwikkelingsinitiatief, kenmerken, karakter, geaardheid en al wat meer onderscheidend kan zijn zoals stedelijke en economische ontwikkelingsperspectieven, toepasselijke wetten en regelgeving, stedelijke uitzonderingspositie of ontwikkelingshandicap, toekomstperspectief, etc. Het recht om zich te onderscheiden van de Naaste Tijd is bepalend voor de bijdrage die de Tussentijd kan leveren aan een vitale stedelijke ontwikkeling.

- IV – Solidariteit /

De Tussentijd heeft recht op solidariteit van de Naaste Tijd waar het kansen en perspectieven voor bestending in de natijd betreft.²¹

- V - Burgerschap van de Tussentijd /

Wie al ondernemend toetreedt tot de Tussentijd, heeft burgerschap van de Tussentijd.

- VI – Rechtspleging /

De Tussentijd heeft recht op een ongelijkwaardige rechtspleging ten opzichte van de Naaste Tijd, wanneer dit zijn exploitatie bestendigt [zie deel III].

Deel III: Beleid en werking van de Tussentijd /

Hoe zijn deze fundamentele rechten geregeld?

- I - Algemeen toepasselijke bepalingen /

In het Gebruiksbesluit van de Tussentijd, voluit het Algemeen besluit om van de

---

²¹ Een voorbeeld is het *Freihaus*, een middeleeuws en barok model dat dient als speciale plek voor 'buitenstaanders' als erkenning voor hun positieve bijdrage aan de publieke ruimte en de cultuur in algemene zin. Bewoners en ondernemers in deze 'vrije huizen' waren vrijgesteld van belasting om ze een kans te bieden iets op te bouwen in de nieuwe stad. Op dit model is het project *Freehouse* van Henk Oosterling, Dennis Kaspori en Jeanne van Heeswijk gebaseerd. Het biedt plaats aan een groep sociale en culturele 'buitenstaanders' die niet over de gangbare middelen beschikken om deel te nemen aan het politieke en sociale leven maar die wel actief zijn binnen een alternatieve economie. Zie: www.freehouse.nl.

Tussentijd gebruik te maken, wordt geregeld welke delen van wetten met betrekking tot gebruik gelden.

In de Tussentijd gelden slechts die regels die nodig zijn om optimaal van de Tussentijd gebruik te kunnen maken; zo snel mogelijk, en zonder schade aan te brengen aan naaste ondernemers, omgeving en tijd.

(Ver)bouwen

Als het gaat om fysieke ingrepen in de Tussentijd gelden enkele wetten van de Naaste Tijd. Van de Woningwet, het Bouwbesluit en de Bouwverordening gelden alleen de regels die de veiligheid van ondernemers en tijd betreffen.

Van het Besluit voor indieningsvereisten voor een Aanvraag Bouwvergunning, gelden slechts die eisen die gelden om in korte tijd de veiligheid van het plan te toetsten.

Het Besluit bouwvergunningvrije en licht-bouwvergunningplichtige bouwwerken, zal voor de Tussentijd uitgebreid worden in een nadere uitwerking.

De Regeling Bouwbesluit, wordt – gezien de eigen verantwoordelijkheid²² van de ondernemers en het experimentele karakter van de Tussentijd – in zijn geheel overbodig geacht. NEN-normen waarnaar verwezen wordt in het Bouwbesluit zijn uiteraard (net zoals in de Naaste Tijd) niet bindend.

Bestemmen

In de Tussentijd geldt automatisch een Tussentijdelijke ontheffing van

---

²² In het verslag van het symposium dat op 27 januari 2005 is gehouden in Amsterdam met de titel Broedplaats of Brandhaard is een nieuwe denkrichting beschreven die de kosten van brandveiligheidsvoorzieningen in initiatieven wel eens zouden kunnen beperken, zonder dat de veiligheid in het gedrang komt. Er wordt gedacht aan 'het verschuiven van de verantwoordelijkheid richting de gebruikers en bezoekers zelf, waarbij de overheid de minimale voorwaarden bepaalt en elk publieksgebouw zichtbaar voor de bezoekers aangeeft wat het aan brandveiligheid gedaan heeft. Voorbeelden van dergelijke werkwijzen zijn zeker in andere landen te vinden.' Vergelijk de kunstbezoeker met een toerist in de bergen. Daar informeert de lokale gezagsdrager de bezoeker met informatieborden. Zoals 'hier wordt het pad steil' of 'dit is een zwarte piste'. Het is dan aan de toerist of hij dat pad kiest, en hoe. Ga je uit van een volwassen bezoeker, dan kan het goed werken als die bij de ingang de juiste informatie krijgt over de beveiliging en wat hij moet doen om zelf ook op te letten. Er wordt zo aanspraak gemaakt op het brandveilig gedrag, van zowel de overheid, de organisator als de bezoeker. (Bijna letterlijk overgenomen van Henk van Waveren, voormalig stadsdeelvoorzitter de Baarsjes.)

bestemmingsplan zolang naaste ondernemers niet worden benadeeld²³.

In de Wet op de ruimtelijke ordening (Wro) artikel 3.22 en 3.23 is het kader voor ontheffing geregeld. Om tussentijds gebruik beter mogelijk te maken dient er in een nader uit te werken verruiming van artikelen 3.22 en 3.23 van de Wet op de ruimtelijke ordening te worden voorzien²⁴.

Procedure

Voor het aanvragen van vergunningen voor (ver)bouwplannen bestaat een gemeentelijk Tussentijds Snelloket²⁵ dat zorg draagt voor afhandeling binnen een de termijn van één week, door alle betrokken partijen in één vergadering bijeen te roepen. De betrokken partijen zijn zowel de coalitiepartners als ambtenaren voor (brand)veiligheid van de naaste omgeving die in dit verband optreden als adviseurs²⁶.

- II - Burgerschap /

Burgerschap is een gegarandeerd recht voor iedereen die al ondernemend toetreedt tot de Tussentijd. De mogelijkheid tot het al ondernemend toetreden moet zo mogelijk gestimuleerd worden.

Als de Tussentijd zich op/in privaot eigendom afspeelt, maar een bijzondere publieke waarde kan ontwikkelen, dienen de lokale autoriteiten als moderator van toegang tot de Tussentijd op te treden en daarmee het burgerschap daarvan te bevorderen.

---

²³ In de Woningwet staat in Artikel 3.2 dat bij een bestemmingsplan voorlopige bestemmingen kunnen worden aangewezen en met het oog hierop voorlopige regels kunnen worden gesteld. Een voorlopige bestemming geldt voor een daarbij te stellen termijn van ten hoogste vijf jaar. Bouwvergunningen kunnen volgens artikel 45 lid 1 in dat geval ook voorlopig en voor dezelfde maximale termijn van vijf jaar worden verstrekt.

Christophe de Jong, initiatiefnemer van Lab Ebbinge in Groningen, heeft in de praktijk ervaren dat een eventuele maximum termijn van zeveneneenhalf jaar gepaster zou zijn met het oog op haalbaarheid en terugverdiendtijd van investeringen. Dit lijkt alleen mogelijk als de bestemming ontheven wordt en de grond door de gemeente in erfpacht gegeven wordt, verbonden aan een contract waarin die termijn vastgelegd is.

²⁴ Tijdelijke ontheffing is mogelijk voor een periode van maximaal vijf jaar (artikel 3.22 lid 1) en kan niet met nog een periode verlengd worden. Permanente ontheffing is mogelijk op grond van een algemene maatregel van bestuur (artikel 3.23). De procedure voor ontheffing en tijdelijke ontheffing kan meerdere maanden in beslag nemen (minimaal respectievelijk 26 en 20 weken).

²⁵ Een praktijkvoorbeeld is Einfach-Mehrfach in Wenen. Om het proces te versnellen en betrokken partijen te enthousiasmeren en bij elkaar te brengen heeft de gemeente hier een projectcoördinatrice voor tijdelijk gebruik aangesteld. Zij kan ook op een efficiënte manier veelvoorkomende knelpunten oplossen. Geld dat de gemeente uitspaart door een gebied niet met hekken te hoeven afzetten en te beheren wordt nu ingezet in dit bemiddelingsloket.

Zie: www.wien.gv.at/stadtentwicklung/06/22/01.htm

²⁶ Een praktijkvoorbeeld is de kleine verbouwing van twee sloopwoningen tot werkruimte en vestzaktheater voor OpTrek in de Haagse transformatiewijk Transvaal. Voor het ontwerp van In Situ architecten moest een bouwvergunning aangevraagd worden. Vanwege het veranderd gebruik was in principe een ontheffing van het bestemmingsplan nodig en werd de bouwaanvraag als niet-regulier ingeschat waarmee de maximale behandeltermijn van twaalf weken verviel. Na ca. zes maanden werd een vergunning verleend, waarna de gebruikelijke termijn van zes weken volgde voor ter inzage legging voor omwonenden... die al lang waren vertrokken! Ondertussen was nog maar één jaar over voor het nieuwe tijdelijke gebruik van de ruimten.

Bijzondere aandacht verdient wat dat betreft de situatie waarbij de Tussentijd zich (deels) op/in gemeenschappelijk eigendom afspeelt. In dat geval zijn de lokale autoriteiten verantwoordelijk voor het faciliteren van toegang en het bevorderen van burgerschap van de Tussentijd.

Lokale autoriteiten kunnen deze toegang tot de Tussentijd op een aantal manieren bevorderen²⁷:

- door exploitatie van de Tussentijd financieel te ondersteunen of door als garantsteller op te treden in de onderhandelingen met betrokken coalitiepartners.
- door *mediation*, hulp bij het vinden van geschikte locaties voor Tussentijdse exploitatie (een datapool van beschikbare terreinen of gebouwen), hulp bij conflictmanagement of door het stroomlijnen of vereenvoudigen van procedures²⁸.
- door instrumenten en modellen van stedelijke planning aan te passen en daarmee het potentieel van Tussentijdse exploitatie én het burgerschap van de Tussentijd te bevorderen.

---

²⁷ De houding van de lokale autoriteiten kan in essentie een project maken of breken, zo wordt gesteld in Klaus Overmeyer (red.), *Urban Pioneers, Temporary Use and Urban Development in Berlin*, Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, 2007, p. 159

²⁸ Een gemeentelijk loket is opengesteld voor ideeën voor de vele braakliggende terreinen in de wijk Marzahn-Hellersdorf in Berlijn. Omdat veel sociale voorzieningen zoals scholen op andere plekken gebouwd worden ontstaan steeds meer lege gebieden midden in de wijk. Bewoners of verenigingen die ruimte nodig hebben voor hun goede idee krijgen van de gemeente de kans dit op een braakliggend terrein uit te proberen. Het gemeentelijk coördinatiepunt heeft de gebieden aangegeven op een kaart en in de 'braakliggendeterreinen-pool' is de omschrijving te vinden zoals oppervlakte en bereikbaarheid en termijn. Zie: <http://www.neuland-berlin.org/>

Zwischennutzungsagentur is een voorbeeld van een vergelijkbaar privé initiatief. Het werd in Berlijn opgericht door een groep architecten, stedenbouwers, cultuurhistorici, met als doel participatieve stedenbouw te stimuleren. Het bureau biedt aan om binnen drie maanden een pand of gebied voor tijdelijk gebruik te regelen en vraagt daar een bemiddelingstarief van resp. €4-7 of €2 – 2,5/m2 voor. Zie: <http://www.zwischennutzungsagentur.de/>

- door actief op te treden als initiator of organisator van Tussentijdse exploitatie of door aan anderen²⁹ de opdracht hiervoor te verstrekken.

- door in de samenwerking Tussentijdse ondernemers als volwaardige partners te benaderen³⁰.

- door actief acquisitie te doen door het uitzetten van strategieën om innovatieve voorstellen te verzamelen en de interesse voor Tussentijdse exploitatiemogelijkheden te vergroten³¹.

- door Tussentijdse exploitatie te tolereren wanneer de benodigde toestemming niet of nog niet is verleend.

- door in duidelijke richtlijnen aan te geven welke vormen van Tussentijdse exploitatie wel of niet zijn toegestaan in welke Tussentijden.

- door niet slechts één partij, bijvoorbeeld de eigenaar van de grond of opstellen, te belasten met de aansprakelijkheid in geval van ongevallen of schade gedurende de Tussentijd, maar te zorgen dat binnen de coalitie een aansprakelijkheidsverklaring opgesteld wordt.³²

- III - Intern beleid en optreden /

In haar intern beleid legt de coalitie van Tussentijdse ondernemers onderling allereerst de spelregels vast. Daarbij geldt: hoe minder, des te beter.^{33, 34} In het geval van een proactieve coalitie wordt dit bevestigd met bindende overeenkomsten tussen de betrokken ondernemers. Bindende afspraken hoeven uiteraard geen

---

²⁹ Dit zijn bijvoorbeeld ondernemers, onafhankelijke of publieke organen.

³⁰ Dit kan bijvoorbeeld door een publiekprivate samenwerking onder de conditie van wederzijds voordeel aan te gaan, waarin Tussentijdse ondernemers kosteloos de mogelijkheden tot exploitatie wordt geboden in ruil voor het onderhoud van een gebied of terrein gedurende de Tussentijd.

³¹ Dit kan bijvoorbeeld door een oproep of competitie voor ideeën voor Tussentijdse exploitatie - zoals bij de NDSM werf; door aangepaste inschrijvings- en aanbestedingsprocedures, of door het duidelijk bekendmaken van beschikbare Tussentijd zoals bij Neuland.

³² Naar voorbeeld van het Weense gemeentelijk bemiddelingsloket 'Einfach-Mehrfach'. Zie www.wien.gv.at/stadtentwicklung/06/22/05.htm.

³³ 'Volgens mij moet gestreefd worden naar zo min mogelijk regels in de Tussentijd, ook niet onderling. Doel van de coalitievorming in ons perspectief is het zoeken naar maximale vrijheden (divergentie). [...] Hoe maak je de coalitie dan toch proactief? Door zichtbaar te maken wat je doet, maar vooral (of daardoor) door het creëren van vertrouwen. Dat is nodig, omdat er veel onzekerheid is. De procesmanager kan daarvoor verantwoordelijk worden gemaakt. Hij/zij moet de partijen voortdurend wijzen op het gemeenschappelijk belang. Dat gemeenschappelijk belang is er altijd, anders is het geen coalitie. Maar hoe verder het gemeenschappelijk belang afstaat van het individuele belang hoe ingewikkelder het wordt.' Simon van Dommelen, in e-mail aan auteurs.

³⁴ 'Je moet als gebruiker van de Tussentijd minstens zeker zijn van een minimale termijn van gebruik. Voor de rest hoeft er niets geregeld te zijn.' Jan Jongert, 2012 architecten, en ervaren gebruiker van de Tussentijd, tijdens een tussenpresentatie van de Grondwet van de Tussentijd.

bureaucratische stijlbloempjes te zijn.

Verder kan een coalitie van Tussentijdse ondernemers gebruik maken van een aantal regie- instrumenten, waarmee samenwerking en beheer kunnen worden gecoördineerd. Er kan bijvoorbeeld een extern adviseur worden aangesteld (zie ook noot ⁸).

Een van de regie-instrumenten die de coalitie ter beschikking staan op het gebied van het bewaken van de gemeenschappelijke belangen binnen de coalitie, is een monitor van de effecten. Hiermee kan worden bepaald wat de effecten van het gebruik van de Tussentijd zijn en of er moet worden bijgestuurd binnen het planproces. Deze methodiek wordt ingezet bij een ‘incrementele ontwikkelingsstrategie’.³⁵

Voor het creëren van sociaal-maatschappelijk draagvlak, door bijvoorbeeld het scheppen van levendigheid door aanwezigheid van mensen, kan de coalitie een programmatisch regie-instrument inzetten: een gebiedsregisseur³⁶.

Dankzij het verenigen van verschillende partijen met verschillende posities en kwaliteiten binnen een coalitie, kan de coalitie zowel strategisch als tactisch opereren. De coalitie is zo in staat volgens een tactisch stedenbouwkundig model te werk te gaan door zowel doelen te voor de lange termijn te formuleren als te zorgen voor de praktische invulling³⁷.

- IV - Werking van de Tussentijd /

Het is de uitdaging voor tijdelijk ondernemers om aan de gelaagdheid van een gebied dat in de Tussentijd wordt geëxploiteerd weer een nieuwe ontwikkelingslaag toe te voegen. Wanneer conform art. I.VII Kapitaal van de Tussentijd, de waardeontwikkeling in de Tussentijd op een geleidelijke manier plaatsvindt, wordt voortgebouwd op bestaande kwaliteiten van de context.

---

³⁵ ‘Incrementele planning’ is een planvormingsmodel van Lindblom (1959): een vorm van risicobeperkende planning, waarbij een gebiedsontwikkeling stapsgewijs wordt volbracht en zo kan inspelen op veranderende factoren en actoren op lange termijn. Nieuwe ontwikkelingen groeien als het ware aan bestaande functies op basis van gebiedsspecifieke eigenschappen. Tijdelijk hergebruik kan binnen deze benadering een plaats krijgen als katalysator binnen het ontwikkelingsproces. Uit: Matthijs Verbree, *Tijdelijk ruimtegebruik als katalysator voor herontwikkeling*, Afstudeerscriptie t.b.v. Master Ruimtelijke Regie, Universiteit van Amsterdam, juni 2008.

³⁶ Uit: Matthijs Verbree, *Tijdelijk ruimtegebruik als katalysator voor herontwikkeling*, Afstudeerscriptie t.b.v. Master Ruimtelijke Regie, Universiteit van Amsterdam, juni 2008.

³⁷ ‘Strategie’ - een begrip geleend uit de militaire wereld – staat voor een langetermijnbenadering van achter het bureau, vanuit een machtige positie en ongevoelig voor plaatselijke omstandigheden. De stedenbouwkundige equivalent is het ‘masterplan’. ‘Tactiek’ – eveneens uit militaire context – refereert daarentegen aan kortetermijnplanning, het vanuit een zwakkere positie direct en flexibel handelen. De stedenbouwkundige equivalent is het ‘tijdelijk gebruik’. ‘Tactische Stedenbouw’ is de vorm die deze twee eigenschappen verenigt. (naar Peter Arlt, ‘Urban planning and interim use’ in: Florian Haydn e.a., *Temporary Urban Spaces*, Birkhäuser 2006)

In het perspectief van economisch kapitaal, kunnen investeringen zich op deze manier veel sneller terugverdienen dan wanneer een plaatselijke ontwikkeling (steeds weer) vanuit het niets opgebouwd moet worden.

In het perspectief van stedelijk kapitaal is het terugverdienen van investeringen niet zozeer van belang als wel het versterken van de stedelijke kwaliteit³⁸.

- V - Associatie van tijden en terreinen /

In de Tussentijd betekenen resultaten uit het verleden een garantie voor de toekomst. Door associatie van tijden en terreinen is het mogelijk succesvolle Tussentijdse ondernemingen in de natijid te laten voortbestaan, of te laten 'overspringen' op verwante gebieden in Tussentijd³⁹.

- VI - Extern optreden van de Tussentijd /

Het extern (buiten zijn gebied, buiten zijn tijd) optreden van de Tussentijd vindt plaats door zijn uitstralend effect, waardoor waardeontwikkeling in de Naaste Tijd optreedt.⁴⁰

Bovendien treedt externalisering op wanneer de Tussentijd tot de Naaste Tijd toetreedt. In dat geval wordt de waardeontwikkeling die in de Tussentijd heeft plaatsgevonden (deels) naar de Naaste Tijd overgebracht. In het geval van een proactieve coalitie treedt het mechanisme van waardebepalng en conversie van kapitaalsoorten (materieel, immaterieel) in werking. Hiertoe wordt (in de naaste toekomst) een waarderingsbesluit of taxatiebepaling in de Grondwet opgenomen.

---

³⁸ 'Was voor het merendeel van de vorige eeuw de economie het hoofdthema voor stedelijke ontwikkeling, met een belangrijke fase in de jaren zestig en zeventig, waarin veel aandacht uitging naar de sociale kwaliteit van de stad, nu zou de culturele kwaliteit de discussies wel eens kunnen gaan beheersen. Het gaat steeds meer over uitstraling, over identiteit, over creativiteit ook, en over het belang van schoonheid. Zet deze trend zich voort, dan wordt de dominante vraag bij ieder project niet wat het bijdraagt aan economisch kapitaal van de stad, maar wat ze doet met haar culturele kwaliteit. Het zal gaan om het culturele kapitaal van de stad, ofwel haar inspirerend vermogen. [...]

Vooruitlopend stel ik een 'culturele monitor' voor om een bijdrage aan culturele kwaliteit concreet te maken [...] opdat ontwikkelaars, corporaties en overheden en andere verantwoordelijke partijen kunnen sturen op cultureel kapitaal, om vervolgens afgerekend te kunnen worden op hun beleid – zoals nu gebeurt voor hun bijdrage aan het economisch kapitaal.' Arjo Klamer, hoogleraar Culturele Economie aan de Erasmus Universiteit in 'Van publieke naar gemeenschappelijke ruimte' in *Stedelijkheid als rendement*, Trancity, ism Air/Van der Leeuwkring, 2007.

³⁹ 'In Berlijn is duidelijk te zien dat mensen van heel verschillende achtergronden zich aangetrokken voelen tot gebieden in tijdelijk gebruik. In de jaren zestig en zeventig was de doelgroep overwegend beperkt tot hippies, maar tegenwoordig zie je allerlei verschillende mensen genieten op een geïmproviseerd stadsstrand. Laat dit een signaal zijn aan stedenbouwkundigen en gemeentelijke afdelingen voor ruimtelijke inrichting: stedelingen van tegenwoordig willen niet meer alleen maar aangeharkte parken maar ruimte voor verrassende initiatieven.' (an)architect Mathias Heyden tijdens een lezing bij Stroom Den Haag, 8 oktober 2008.

⁴⁰ 'This is what urban growth machines are often all about: the orchestration of investment process dynamics and the provision of key public investments at the right place and time to promote success in inter-urban and inter-regional competition.' David Harvey, *The Art of Rent: Globalization, Monopoly and the Commodification of Culture*, 2002 - <http://socialistregister.com/recent/2002/harvey2002>

Deel IV: Protocollen en slotverklaring /

- Protocollen /

EU grondwet als model, zie ook: <http://www.europese-grondwet.nl>

Temporary Urban Spaces door Florian Haydn e.a., Birkhäuser 2006

Stedelijkheid als rendement door Trancity, i.s.m. Air/Van der Leeuwkring, 2007.

Tijdelijk ruimtegebruik als katalysator voor herontwikkeling door Matthijs Verbree, afstudeerscriptie, Masters Ruimtelijke Regie, Universiteit van Amsterdam, juni 2008

The Art of Rent: Globalization, Monopoly and the Commodification of Culture door David Harvey, 2002 - <http://socialistregister.com/recent/2002/harvey2002>

Immaterial Civil War: Prototypes of Conflict Within Cognitive Capitalism in Matteo Pasquinelli, *Animal Spirits: A Bestiary of the Commons*, NAi Publishers / Institute of Network Cultures, 2008

Brandveiligheid in broed- en vrijplaatsen Amsterdam door Hein de Haan, Nicole van Leeuwen, Marieke van Ouwkerk en Iris de Kievith, *De Vrije Ruimte*, 2008.

Urban Pioneers. Temporary Uses and Urban Development in Berlin uitgave door Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin and Jovis Verlag GmbH, 2007

- Slotverklaring /

De Grondwet van de Tussentijd biedt een kader waarin aan de Tussentijd, als instrument in stedelijke ontwikkeling dat een belangrijke bijdrage kan leveren aan de ontwikkeling van de stad en haar cultuur, autonomie wordt gegeven.

Deze Grondwet is niet (en nooit) compleet – dat is essentieel voor een Tussentijdse situatie. Maar tegelijkertijd is dat ook een oproep om er verder aan te werken en beleid en werking van de Tussentijd voortdurend van nieuwe inzichten te voorzien.

Over de auteurs /

STEALTH.unlimited
www.stealth.ultd.net

Ana Dzokic en Marc Neelen zijn architecten en stedelijk onderzoekers. In hun werk komt tijdelijk gebruik van stedelijke ruimte op diverse manieren naar voren: in experimentele 1:1 prototypen (zoals Cut for Purpose in Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam), internationale onderzoeksprojecten (zoals Urban Catalyst in Amsterdam Noord, 2002-2003) of in directe interventies in ongebruikte stedelijke gebieden. STEALTH zijn ook co-curatoren van o/a het Nederlands Paviljoen op de Biënnale van Venetië (2008) en de Tirana Biënnale (2009).

Iris de Kievith
www.irisdekievith.nl

Na haar studie aan de TU Delft is Iris de Kievith als zelfstandig architect werkzaam op het gebied van herbestemming en transformaties van gebouwen en hun omgeving, en hergebruik van zowel ruimte als materiaal voor (sociaal) duurzame projecten. Het werk varieert van installatie/kunst tot gebouw, soms meer organiserend en faciliterend. Zo heeft zij samen met anderen voor tijdelijk gebruik van bestaande gebouwen een handboek voor brandveilig gebruik geschreven, met uitleg over regelgeving en praktische tips.

